

UOT: 821.512.162.09

Gülbəniz Babayeva *

**“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA İŞLƏDİLƏN
KLASSİK ŞEİR ŞƏKİLLƏRİ
(Qəzəllər)**

Açar sözlər: “Molla Nəsrəddin” jurnalı, qəzəl, parodiya, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.Razi.

Key words: The journal “Molla Nasreddin”, ghazal, parody, M.A.Sabir, A.Nazmi, A.Gamkuser, A.Razi

Ключевые слова: журнал «Молла Насреддин», газель, пародия, М.А.Сабир, А.Незми, А.Гамкусар, А.Рази.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının böyük ideyalar uğrunda apardığı mübarizədə publisistika, epik nəsr və qrafika janrları ilə yanaşı, onun klassik poeziyadan rişələnən satirik şeirlərinin müstəsna rolu var. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin əvəzolunmaz xidmətlərindən biri də onun klassik ədəbi irslə bağlılığında və öz sələflərinin poetik əsərlərinin forma, struktur özəlliklərinin yeni, orijinal və qeyri-adi təqdimatındadır. Məlumdur ki, bədii əsərdə məzmunla yanaşı, forma məfhumu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan əsərlərin dili, kompozisiyası, süjeti, üslubu, ədəbi növü, vəzni, şəkli və s. kimi məsələlər onun monumental poetikasını səciyyələndirən mühüm keyfiyyətlərdir. Xüsusilə, molla-nəsrəddinçilərin həm folklor-dan, zəngin xalq ədəbiyyatından və klassik şeir şəkillərindən yaradıcılıqla transfer etmələri, köhnə forma üzərində apardıqları dəyişikliklər jurnalın özünəməxsus poetik strukturunda bir yenilik, novatorluq yaratmaqla bərabər, həm də bütövlükdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir hadisəyə çevrildi. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin poeziya qolunun aparıcı qüvvələri olan M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Ə.Razi və başqa şairlərin yaradıcılığında bədii formanın işlək, dinamik komponentləri kimi şeir şəkillərinin özünəməxsusluğu, spesifikliyi diqqət mərkəzində olmuşdur. Molla-nəsrəddinçilər əsrlərcə qəlibləşmiş, stabilləşmiş klassik şeirin qəzəl, müstəzad, mürəbbə, müxəmməs, məsnəvi, rübai, tərkiqbənd və s. şəkillərinə ustalılıqla, sənətkarlıqla yanaşaraq dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, sosial problemlərini orijinal, diqqətçəkən tərzdə, maraqlı və yaddaqalan formada təqdim etmişlər. Əlbəttə, klassik ədəbiyyatımızda yaradılan çoxsaylı şeir şəkillərinin hər birisinin fərdi cizgiləri, özünəməxsus təqti, vəzni, qafiyə sistemi və s. olması onları müəyyən normativlər sistemində qərarlaşdırıb. Artıq mövcud normalardan kənara çıxma molla-nəsrəddinçilərdən böyük ustalılıq və işə məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edirdi. Çoxəsrlik ənənələrə söykənən klassik şeirdə insanın daxili dünyasının ifadəçisinə, lirik məninin daşıyıcısına çevrilən formanın ictimai-siyasi müstəvidə yeniləşməsi təbii ki, dövrün, zamanın və mühitin tələbatı kimi ortaya çıxmışdır. Molla-nəsrəddinçilər xalqın minilliklər boyu qoruyub saxladığı klassik şeir ənənələrinin qəliblərini belə demək mümkünsə, pozaraq məzmunu formaya deyil, formanı məzmunu tabe etməyə üstünlük vermişlər. Belə ki, oxucunun təhtəşüurunda qəzəl dedikdə ilkin yada düşən əsasən, aşiqanə mövzuda yazılan məhəbbət lirikası, rübai deyərəkən daha çox təbiətin və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarını özündə ehtiva edən fəlsəfi fikir, məsnəvi dedikdə isə ibrətamiz, hikmətli, didaktik mahiyyətli hekayə və rəvayətlər, hadisələr canlanır. Molla-nəsrəddinçilər əsrlərcə şüurlarda kök salmış bu nəsneləri yeniləşdirərək çağdaş dövrün ictimai-siyasi ab-havası fonunda özlərinin fikir və düşüncələrinin, ağırlı problemlərinin ifadə formasına çevirə bildilər. Bu yeniləşmə

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

müxtəlif formalarda təzahür etməyə başladı. Belə ki, mollaəsrəddinçi şairlər stabilləşmiş klassik şeir şəkillərinin strukturunda yeniləşmə aparmaqla, yəni ənənəvi formanın müasirləşdirilməsi ilə işlərini bitmiş hesab etmir, eyni zamanda müxtəlif vəznli əsərlərin bir şeir üzərində sintezini, sinkretikliyi da yaratmağa nail olurdular. “Molla Nəsrəddin” jurnalında forma və məzmunca yeniləşmə prosesi poetik şeir şəkillərindən biri olan qəzəllərdə daha çox intensivlik, dinamiklik təşkil edir. Mollaəsrəddinçilərin qəzəl janrına müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Jurnalın nəşrə başladığı dövrdə qəzəlin ədəbiyyatımızda geniş yer tutması bu janrı parodiyalar üçün əlverişli bir vasitəyə çevirmişdir. Əsasən, 5-10 beytdən ibarət olan qəzəl Azərbaycan, eləcə də Şərq xalqlarının ədəbiyyatında geniş yayılmış klassik şeir şəkillərindən biridir. Mətlə-başlanğıc beyti həm qafiyə olan qəzəldə qalan beytlərin birinci misrası sərbəstdir, ikinci misra isə birinci beytlə qafiyələnir. Qafiyə quruluşu aşağıdakı şəkildədir: aa, ba, ca, ça, da... və s. Son-məqtə beytində şair öz təxəllüsünü söyləyir. Bu, janrın spesifik xüsusiyyətidir. Bununla yanaşı, rus şərqşünası E.Bertels klassik qəzəllərdə beytlər arasında məzmun ayrılığını, təcridliyi, vahid süjet xəttinin olmamasını bu janrın özünəməxsus əlaməti kimi göstərmişdir. Lakin mollaəsrəddinçilərin yaradıcılığında belə xüsusiyyətlər nəzərə çarpmır. Hətta bunun əksinə olaraq, mollaəsrəddinçi satirik poeziyada qəzəllərə edilmiş parodiyalarda vahid süjet xətti ətrafında təmərküzləşən ideya və məzmunun harmoniyasını, vəhdətini görürük. Bu baxımdan M.Ə.Sabirin qəzəl şəkilli, satirik ruhlu şeirləri bütövlükdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının məramnaməsinə ekvivalent olan poetik nümunələr kimi diqqəti cəlb edir:

*Töhmət edir qəzetçilər məşəri-nasi bir belə!..
 Özlərinin inan ki, yox fəhmü zəkası bir belə!..
 Mən kimi aqil olsalar, şügl edələr oğurluğu, –
 Zəhməti, rənci bir belə!.. Zövqü səfası bir belə!..
 Cümlə maarif əhlinin haləti göz önündədir, –
 Vəchi-məaşı bir belə!.. Dərdü bəlası bir belə!..
 Madəri-elmə söylənir Məryəmə söylənən tühəm.
 Elmin anası bir belə!.. Cəhlin atası bir belə!..
 Mən dəliyəmmi oğlumu məktəbə, dərsə sövq edəm?!
 Dərsin əzası bir belə, xəlqin ədası bir belə! [1, s.49]*

Göründüyü kimi, dövrün sosial, mədəni və elmi mənzərəsi satirik tipin dilində funksionallaşır. Qəzəl ənənəvi missiyasından uzaqlaşaraq ictimai məzmun kəsb edir. Eyni zamanda bu klassik şeir şəklində ictimai motiv əsas məzmunu- məhəbbət lirikasını öz içərisində tamamilə əridərək iflasa uğradır, onun yerini dövrün ağırlı və həllini gözləyən qlobal problemləri tutur. Bu yenilik təkcə qəzəlin məzmununda deyil, forma və strukturunda da müşahidə olunur. Beş beytdə şair zəmanənin real mənzərələrini, nöqsanlarını satirik üslubda, ardıcıl, məntiqli və bir-birilə üzvi vəhdətdə qələmə alaraq tam bir fikir formalaşdırmağa nail olur, oxucuda aydın təsəvvür yaradır.

Sabir klassik Şərq və milli poeziyanın ədəbi ənənələrinə mükəmməl yiyələnən, onlara mənən bağlı olan bir sənətkar olsa da, onu novator bir şair kimi məşhurlaşdıran sələflərinin yaratdığı ədəbi irsin poetik imkanlarından ustalıqla bəhrələnməsidir. O, lirik janrlı əsərlərin daxili zənginliyindən yararlanaraq “köhnə formanı yeni məzmunu uyğunlaşdırmağı yaxşı bacaran ustad sənətkardır” [2, s.137]. XX əsr satirik ədəbiyyatına yeni formalar gətirən Sabir klassik poeziyanın forma özəlliklərindən, çoxçalarlıqından istifadə etsə də, təkrarçılığa uymamış, özünəməxsus üslubu, bənzərsiz tərz, fərdi manerası ilə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin zirvəsinə yüksəlmişdir. Şairin yaradıcılığında klassik ənənələrdən fərqli olaraq, ictimai-siyasi və s. mövzuların ön plana keçməsi cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklərin aktualıq kəsb etməsi ilə səciyyələnir. O, dövrün nəbzini tutan şair kimi yaşadığı mühihtdəki neqativ halları, kölgəli məqamları gündəmə gətirməklə xalqın halına acıyır və insanları fəal mübarizəyə səsləyir. Sabirin klassik Şərq şairləri Xaqaniyə, Füzuliyə,

S.Ə.Şirvaniyə, Raciyə, Namiq Kamala, Mahmud Əkrəm, Abdulla Cövdətə, Firdovsiyə, Hafizə, Sədiyə yazdığı çoxsaylı nəzirələr şairin dərin, zəngin mütaliəsini göstərir və onun geniş erudisiyaya, çoxşaxəli poetik imkanlara malik novator bir sənətkar olduğunu aşkarlayır. Bu keyfiyyətlər şairin “Molla Nəsrəddin” jurnalında yer alan satiralarında daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Sabirin jurnalda dərc etdirdiyi, qəzəllərə parodiya şəklində yazdığı satiralarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların əlavə detallar hesabına struktur dəyişmələrinə məruz qalmasında və forma özəlliklərinə malik olmasındadır. Belə şeirlərdə qəzəlin ümumi məzmununa uyğunlaşdırılan yarımmisraların əlavə edilməsi əsərə canlılıq, oynaqlıq, dinamiklik gətirməklə yanaşı, həm də forma və strukturuna orijinallıq, yeni üslubi çalar verərək poetik gücünü daha da artırır. Sabirin Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindən götürdüyü məşhur:

*Can vermə qəmu eşqə ki eşq afəti-candır,
Eşq afəti can aldığı məşhuri cahandır –
(Həzəc, VIII növ, I variant), [3, s.60]*

beyti ilə başlanan qəzəlinə parodiya şəklində yazdığı “Təhsili-ülüm...” satirası bu cəhətdən diqqətə cəlb edir:

*Təhsili-ülüm etmə ki, elm afəti-candır,
Həm əqlə ziyandır;
Elm afəti-can olduğu məşhuri-cahandır,
Mərufi-zamandır... [5, s.20].*

Sabir satirik bənzətmədə-təhzildə Füzuli qəzəlinə məxsus vəzn və qafiyə sistemini qoruyub saxlasa da, klassik ədəbiyyatda geniş işlədilən formanı bir misralı müstəzad şəklinə salmış, savadsızlığa, cahilliyə, bütövlükdə elmsizliyə qarşı üsyan etmişdir. Satirada elmə, maarifə qənim kəsilən cahil obrazı şairin mənfi obrazlar qalereyasında özünəməxsus yer tutan personajlardan biri kimi tənqid hədəfinə çevrilir. Şeirdə tipin xarakterik cizgilərinin açılmasında onun formaca yeni məzmununda təqdimatının da rolu təsirsiz qalmır. Beləliklə, şair tənqid hədəfi seçdiyi obrazı məzmun və formanın vəhdəti fonunda oxucuya tanıtdıra bilir və satirik tip onların nifrətinə tuş gəlir.

M.Ə.Sabirin M.Füzulinin:

Ah eylədiyim sərvə-xuramanın üçündür – (Həzəc, VIII növ, I variant), [3, s.99], mətlləli qəzəlinə parodiya etdiyi “Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür” satirasında da eyni forma gözlənilmişdir:

*Ah eylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür,
Qan ağladığım qəhvəyi-fincanın üçündür.
Vəz eylədiyim hədəvü ehsandan ancaq
Ümdə qərəzim kiseyi-həmyanın üçündür.
Ağzım dolusu neməti-firdövs dedikdə, –
Boşqabda qara gözlü fisincanın üçündür.
Gördüm ki, plov bişmədədir, aclığa dözdüm,
Bildim bu tədarük şəbi-ehsanın üçündür [6, s.22].*

Satirada Füzuli qəzəlinə olduğu kimi əsas prinsip saxlanılmış, şeirdə mətllə və məqtə beytləri də yer almışdır. Bununla belə, şeirin sonunda yenə də ümumi məzmunla bağlı olan yarımmisraların əlavə edilməsi şairin qəzələ yaradıcı münasibətini üzə çıxarır, yeni forma və məzmunu özündə ehtiva edir. Şeirin forma-struktur orijinallığındakı novatorluq eyni zamanda satiranın məzmununda da qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Füzulinin dərddli aşiq obrazının yerini Sabirin ömrünü eyş-ışrətdə,

əyləncələrdə keçirən, həyatın mənasını yeyib-içməkdə görən tüfeyli və meşşan təbiətli satirik tip – molla obrazı tutur. Şeir in sonuna əlavə edilmiş yarımmissralar və təkrirlər (leksik anaforalər) onun təsir gücünü, emosionallığını artırır, satiranın dilinə məxsus olan melodik ritm yaradır.

Sabir Füzuli poeziyasından elə nümunələri seçir ki, onlar parodiyalar üçün əlverişli zəmin yaradır, şairin tənqid obyektinə çevirəcəyi obrazların ictimai mənşəyinə, dünyagörüşünə, xarakterinə və psixologiyasına uyğun gəlir. Məhz bu baxımdan şairin yuxarıda bəhs etdiyimiz satirasında da bu prinsip gözlənilmişdir. Mollanəsrəddinçilər bütün yaradıcılığı boyu dini xurafatı yayan, xalqı elmdən, mədəniyyətdən uzaqlaşdıran mollaları tənqid hədəfi seçmiş, onları tərəqqiyə, inkişafa mane olan qara qüvvələr kimi satira atəşinə tutmuşlar. Sabir bu satirasında da məhz ikiüzlü, riyakar, yaltaq molla obrazının xarakterik portretini sözlə rəsm etmişdir. “Ah əylədiyim nəşeyi-qəlyanın üçündür” deyən din mübəllicinin bir parça çörək üçün dövlətlilər qarşısında əyilməyini, məsləkini, əqidəsini satmağa hazır olduğunu kəskin satirik dillə, acı bir istehza ilə açıb göstərmişdir.

Şeir in sonunda müəllifin yaşadığı zəmanədə haqqın, ədalətin boğulmasına, yalanın, böhtanın ayaq tutmasına işarət edən yarımmissraları real, həyatı gerçəklikləri əks etdirən təəssüfdoğurucu faktlar, sarkazm yaradan sərrast ironik ifadələrdir. Şeir in satirik-poetik ruhunu yüksək sənətkarlıqla əks etdirən şair əsərin təbiiliyini, reallığını bədii kontrastlar vasitəsilə gücləndirir və sonluğuna oxucuya maraqlı şəkildə təqdim edir:

*Ahın şərəri etməz əsər bir kəsə Hophop,
Bu od sən in ancaq alışan canın üçündür.
Yan, dinmə sən allah.
Qan, dinmə sən allah.
Haq söyləmiş olsan,
Dan, dinmə sən allah.*

Şair in daxilən öz-özünə üsyanı təsiri bağışlayan bu satirasında dövrün hakim ideologiyasına, vətən, xalq taleyinə biganə insanlara etiraz səsinə eşidirik. Şairi daxilən yandıran o od əslində tək bir insanın güclü müqavimətlə üz-üzə gəldiyini göstərən acı səhnələrdir. Sabir yaşadığı qaranlıq, qaragüruh bir mühitdə qarşılaşdığı əqidə düşmənlərinin heç də zəif olmadığını bildirmək üçün “bu od sən in ancaq alışan canın üçündür” idiomatik ifadəsini poetikləşdirməklə yaşadığı cahiliyyət zəmanəsində nahaqqın, yalan və böhtanın haqqı, ədaləti susdurduğunu təəssüf hissilə, yana-yana göstərir.

Sabir klassik ədəbiyyatda məcazi mənada işlədilən poetik ifadələrdən, stilistik fiqurlardan öz məqsəd və məramına uyğun olaraq müstəqim şəkildə istifadə edir, eksperiment apararaq həmin ifadələrdə abstraksiyanı atır və fikri konkretləşdirir. Bununla da tamamilə başqa bir səpkidə yazılmış satiraların yaranmasının mümkünlüyünü aşkara çıxarır və oxucu satiralarda lirik ifadələri kinayə məqamında görə bilir. Şair məşhur “Gözəl” satirasında klassik şeirimiz üçün xarakterik olan qəlibləşmiş təşbeh və epitetlərə satirik yozum verir, Ezop manerasından yanaşaraq xətti qarışqaya, zənəxdanı dərin quyuya, kirpikləri qamışa bənzətməklə bədii təsvir vasitələrini lirik mahiyyətindən uzaqlaşdırır, kinayəni qabarıq şəkildə satirik istiqamətə yönəldir:

*Ey alnın ay, üzün günəş, ey qaşların kaman!
Ceyran gözün, qarışqa xətin, kakilin ilan!
Alma çənən, çənəndə zənəxdan dərin quyu
Kirpiklərin qamış, dodağın bal, tən in kətan!
Boynun sürahi, boy-buxunun bir uca çinar.*

*Əndamın ağ güümüş, yanağın qırmızı ənar!
Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab... [7, s.30]*

Satirik parodiyadakı məzmun yeniliyi həm də orijinal bir üslubu, forması ilə də diqqəti cəlb edir. Sabir şeirin ilk beytini klassik qəzəl, son üç beytini isə məsnəvi janrında qələmə alaraq iki janrın üzvi vəhdətini, sintezini yarada bilmişdir.

M.Ə.Sabirin “Barişnalara dair” satirası “Füzulinin:

Ey gül, nə əcəb silsileyi-mişki-tərin var – (Həzəc, VIII növ, I variant), [3, s.103] mətli qəzəlinə parodiya şəklində qələmə alınıb. Qəzəlin forma və məzmununda məqsədli şəkildə yenilik yaradan şair Füzuli şeirinin orijinallığında ciddi dəyişiklik edərək əsəri tamamilə zəmanəyə, dövrə və onun insanlarına uyğunlaşdırmışdır. Qəzəldəki qeyri-adi gözəlliyi, “can alıcı işvələri” ilə aşiqi məftun edən, onu zülm və işgəncələrə düşər edən qəmzəli məşuqə obrazını satirada yüngül həyat tərzi keçirən, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini itirmiş, ləyaqətini ucuz tutan meşşan təbiətli bir qadın obrazı əvəz edir. Şair əsil vətəndaş, ziyalı və qeyrətli vətən övladı kimi dövrün eybəcərliklərini, ürəkbulandırıcı reallıqları yana-yana izhar edir:

*Bilməm nə füsün eylədin, ey fitneyi-əyyam,
Uydu sənə islam?!
Hər şəhrdə, hər bəldədə bəs cansüpərin var,
Dildadələrin var [8, s.25].*

Parodiyada satirik məzmun, öldürücü gülüş aparıcı olsa da, şeirdəki novatorluq, yeni yarımmissraların və məqtə beytinə altı hecalı iki bəndlik şeirin əlavə edilməsi sənətkarın mətnə uyğun seçdiyi forma özəlliyi ilə diqqəti cəlb edir, əsərə canlılıq, aydınlıq və sadəlik gətirərək məzmunun asan qavranılmasına stimül yaradır:

*Millət belə batdı,
Ümmət elə yatdı,
Xud, söylə, ay axmaq
Daşı kim oyatdı?
Dinmə, xətərin var!*

Kinayəli bir tərzdə, xalqı, milləti qəflətdə yatmağa sövq edən obrazın danışıq aktı parodiyadakı satirik üslubu daha da kəskinləşdirərək sarkazm yaradır.

Satiranın giriş hissəsində əksini tapan bədii təsvir və ifadə vasitələri şeirin lirik mahiyyətli, nikbin ovqatlı bir poetik nümunə olduğunu göstərir. Lakin bu ruh sonadək davam etmir, “lirik giriş” az sonra dəhşətli kinayənin müqəddiməsinə çevrilir, sanki ağ-qara kontrastların toqquşması baş verir. “Lirik başlanğıc” o qədər qüvvətli, öldürücü bir təsirə malikdir ki, şeirin əvvəlində satirik mahiyyətli ifadələr verilsəydi, parodiyanın bu qədər ifşaedici, sərrast gücü ola bilməzdi. Şeirdə işlənən, qəzəllər üçün səciyyəvi olan “incə kəmə”, “eşqin əsər etdi”, “divanəsər etdi”, “xunincigər”, “aşiq”, “ülfət” kimi qəliblər, ifadələr sırf lirik üsluba xas sözlərdir ki, satirik üslubda da öz dəyərini, mahiyyətini və bədii-estetik imkanlarını qoruyub saxlaya bilər. Bu lirik ovqatlı sözlər satirik bədii ifadələrin funksiyasını yerinə yetirmək istərkən, onlarla toqquşduqca satirik boyalar daha da tündləşir, antitezalıq yaradır, sarkazmı gücləndirir ki, bu zaman sənətkar ideali, şair məqsədi aydın görünür.

Füzulinin:

Könlüm açılır zülf-pərişanımı görgəc – (Həzəc, VIII növ, I variant), [3, s.129] misrası ilə başlanan aşiqanə – lirik qəzəldən də Sabir satira yaradıcılığında qəlib kimi istifadə etmişdir. Qəzəldə aşiqin incə, zərif duyğu və hisslərini, məşuqənin ecəzkar gözəlliyini vəsf edən ifadələr mühüm yer tutursa, satirada kobud, eybəcər, qeyri-insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan mənfi tipin danışıq aktı diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu cür orijinallıq, novatorluq ilk dəfə Sabir tərəfindən

yaradılmışdır. Qəzəlin satiraya belə bir tərzdə, bu üsulda transfer edilməsi Sabirin adı ilə bağlıdır. Şair “Bakı pəhləvanlarına” adlı satirasını həmin qəzələ nəzirə şəklində qələmə almış, Ezop əməliyyatını uğurla həyata keçirərək dövrün “könül bulandırıcı” mənzərələrini, mənfi personajın sərgərdan, tüfeyli həyat tərzini tünd boyalarla təsvir etməklə oxucuda real situasiya haqqında aydın təsəvvür yaratmışdır:

*Könlüm bulanır küçədə cövlanını görcək,
Nitqim tutulur hərzəvi hədyanını görcək.
Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,
Qəlbim alışır beldəki patranını görcək.
Məst ol gecə-gündüz nə bilim, yat nərələrdə,
Yum gözlərini xaneyi-viranını görcək [9, s.28].*

Sabir Füzulinin ustad qələmilə yaradılmış lirik mahiyyətli qəzələ ictimai məna yüklənmiş, cahil, elmsiz və nadan insanların kobudluğunu tənqid edərək mühitin real lövhələrini satirik tərzdə ifşa obyektinə çevirmişdir.

Bu baxımdan Sabirin yaradıcılığında “Molla Nəsrəddin”in əsas leytmotivini təşkil edən ictimai-siyasi mövzulu satiralar xüsusi yer tutur. Şair Rusiyada, Yaxın Şərqdə baş verən inqilabi hadisələri, ictimai-siyasi prosesləri izləyir, təhlil süzgəcindən keçirərək satiralarının baş mövzusunə çevirir. Sabir azadlıq hərəkatını boğmağa çalışan, demokratiyaya qənim kəsilən düşmən qüvvələri tənqid atəşinə tutaraq onların bəşəriyyətə vurduğu ağır mənəvi zərbələri ictimailəşdirir. Şair bu vətəndaşlıq missiyasını həyata keçirərkən yenə də Füzuli sənətinə üz tutur, şairin qəzəllərinin sehrkar gücü Sabir satiralarının reallaşmasına güclü təkan verir və parodiyalar üçün əlverişli, münbit zəmin hazırlayır. Şairin 1909-cu ildə İran məmləkətində taxt-tacdan salınıb ölkədən qovulan Məhəmmədəli şahı ifşa edən “Füzuliyə bənzətmə” satirasında əsas mənbə yenə də sənətkarın qəzəl yaradıcılığıdır. Füzulinin “Əql yar olsaydı – ” (Rəməl, II növ, I variant), [3, s.188] mətləli qəzəlinə istinad edən Sabir onun satiraları üçün xarakterik olan tipin öz dili ilə özünü ifşa üsulundan istifadə etməklə Məhəmmədəli şahı tənqid hədəfinə çevirmişdir:

*Məndə ar olsaydı, ölmək ixtiyar etməzmidim?
Abrunun nolduğun bilsəydim, ar etməzmidim?
Xaki-İrənin mənə bir guşəsin versəydilər,
Kəndimi Əbdülhəmid tək bəxtiyar etməzmidim?
Bilsə idim el məni axır belə müflis qovar,
Var-yoxu dərcib edib, əvvəl fərar etməzmidim?
Qoy desinlər, Məmdəli düşdü Ədes sevdasına...
Məncili versəydilər, orda qərar etməzmidim? [10, s.37]*

Ədalətsiz və zülmkar hökmdarın xalqın qəzəbinə düşər olaraq ölkədən qovulması, Rusiyaya sığınması, şahın düşdüyü acımacıqlı durumu, mühacirlik həyatının real səhnələrini canlandırmaq məqsədilə Sabir Füzuli qəzəlinə bir fon kimi yararlanmış və Ezop əməliyyatının müvəffəqiyyətli icraçısına çevrilmişdir. Satiranın uğurlu forma strukturu, bədii sualların təsir gücü, ictimai-siyasi məzmun və ideya yeniliyi onu “Molla Nəsrəddin” jurnalında yer alan karikaturalar üçün də əlverişli və effektiv etmişdir. Jurnalda dərc olunmuş karikaturada (1909, № 37, səh.11) Məhəmmədəli şah rus kəndlisinin sürdüyü ikiçarxlı arabada əyləşərək iri bir bağlamı ikiəlli bağrına basmış, şəklində isə satiranın bir beyti verilmişdir:

*Mülki-İrənin düşünsəydim əlimdən getməyin,
Var ikən fürsət o mülkü tarumar etməzmidim?*

Satirada Füzuli qəzəlinin son dərəcə ağır, ləngərli və ecazkar forması Sabirin kəskin öldürücü kinayə və istehzasının qüdrətilə cilalanaraq dövrün ictimai eybəcərliklərini bütün parametrləri ilə göstərən qüvvətli bir sarkazm yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, Sabir qəzəl-satiranın intonasiyasındakı çevikliyi, ekspressivliyi artırmaq məqsədilə zəmin olaraq vəzndə doğru seçim edir, əruzun oynaq bəhrlərinə müraciət edir. Bununla belə, mövzuyla bağlı olaraq şair ağır ləngərli bəhrlərə də geniş yer verir və bu zaman çalışır ki, yığcam, sərrast, birbaşa hədəfə dəyən sözlərdən istifadə etsin.

M.Ə.Sabirlə yanaşı, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, S.Mümtaz, C.Məmmədquluzadə və başqa mollaşrəddinçilər də öz yaradıcılığında qəzəl janrına müraciət etmiş və satirik poeziyanın maraqlı nümunələrini yaratmışlar. Əli Nəzminin Füzulinin:

Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor! – (Həzəc, I növ, I variant), [3, s.116] mətləli qəzəlinə nəzirə şəklində yazdığı:

*Şərabın nolduğun məndən soruşma, xan olandan sor!
Şəfasın, ləzzətin mən bilmirəm, sultan olandan sor!
Bunun xasiyyətin hər nabaləddən, naşidan sorma!
Gecə-gündüz əlində dopdolu fincan olandan sor! [11, s.14]*

– satirasında xanlar, sultanlar şairin tənqid hədəfinə çevrilir, onların eyş-işrətlə keçirdikləri yüngül həyat tərzini satirik ittihamla oxucuya çatdırılır. Parodiyada kasıblarla varlıların həyat tərzindəki ziddiyyətlər, fərqliliklər acı bir kinayə ilə müqayisə olunur:

*Dilənçi anlayarmı, kim nədir, meydə olan nəşə?
Bu nəşə, nə yaralıq etdiyini, bican olandan sor!
Nə məlumat istərsənsə meydən, al müəllimdən
Atalar söyləmiş kəhriz işin kənkən olandan sor!*

Əli Nəzminin XVIII əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi M.P.Vaqifin:

*Mehribanlıq görməyib bir məhliqadan küsmüşəm,
Gündə yüz al eyləyən qəlbi qaradan küsmüşəm – [12, s.105]*

beytilə başlayan qəzəlinə nəzirə yazdığı eyni adlı “Küsmüşəm” rədifli satirası həm forma, həm də məzmun zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Şair Vaqifin beş beytdən ibarət olan qəzəlini həcmcə genişləndirmiş, şeirin ilk bəndi iki misralı formada saxlansa da, qalan bəndləri beş və altı misralı satiraya çevirmiş, rədif isə parodiyanı sonuna kimi müşayiət etmişdir:

*Başına and olsun ay molla, cahandan küsmüşəm,
İnciyib iyrənmişəm bu karvandan küsmüşəm [13, s.8].*

Qəzəldə Vaqifin lirik qəhrəmanı bivəfalıq edib əhdindən, ilqarından dönən “aşınadən”, “dilirübadən” küsmüşdürsə, Əli Nəzminin qəhrəmanı qəflət yuxusunda yatan, elmsiz, cahil insanlardan, milləti uçuruma yuvarladan qaragüruh mollalardan, öz millətinə düşmən kəsilib özgələ qarşısında cılızlaşan yaltaqlardan, bütövlükdə isə mənəvi birliyi pozan qara qüvvələrdən və nəhayət, xalqın dərini anlayıb çarə etməyənlərdən küsmüşdür:

*Gözləri ilə görürlər əjdəhayi-qəfləti
Kim, çəkir kaminə bircə-bircə cahil ümməti,
Çəkməyiblər əl cəhalətdən bu heyvan milləti,
Annamazlar heç, az-çox anlayandan küsmüşəm,
Başına and olsun ay molla ki, candan küsmüşəm.*

Şeirdə ilk üç misra bir-birilə qafiyələnmiş, son iki misrada isə “küsmüşəm” sözü təkrarlanaraq rədif yaratmışdır.

Jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin Füzuli ənənələrinin layiqli davamçısı S.Ə.Şirvaninin qəzəllərinə etdiyi parodiyalar da “Molla Nəsrəddin”də dərc olunan satirik şeirlər içərisində xüsusi yer tutur. C.Məmmədquluzadənin satirik parodiyaları həm də onunla fərqlənir ki, bu şeirlər felyetonlara əlavə edilərək onun məzmun və ideyasının aydınlaşmasına yardımçı olur, ümumiyyətlə, əhvalatın məğzinin qavranılmasını asanlaşdırır və felyetonun ruhu ilə həmahənglik yaradır. Ədib S.Ə.Şirvaninin:

*Mən eylə bilirdim ki, mənə yar olacaqsan,
Aləmdə mənə yarı-vəfadar olacaqsan*

– beyti ilə başlanan qəzəlinə nəzirə-parodiya yazmaqla “İranlılara” felyetonunun məzmununu dolğunlaşdırır, fikri sərrast ifadə edir. Şeirdə lirik fon arxa plana keçir, ictimai-siyasi məzmun önə keçərək satiraya çevrilir:

*Bir vaxt ayırıb axırı huşyar olacaqsan!..
Əldən vətənin getsə, xəbərdar olacaqsan!..
Yatdıqca bu qəflətdə yenə xar olacaqsan! [14, s.26]*

Parodiyada təkcə azərbaycanlılara deyil, qəflətdə yatan bütün Şərq dünyasına çağırış ruhu vardır.

Mollanəsrəddinçilər nəinki qəzəl janrının ənənəvi forma və məzmununda, hətta onun həcmində də dəyişiklik etmiş, bəzən şeirin misralarının sayını çoxaltmışlar. Ə.Qəmküsarin “Həqiqət çıxacaq” rədifli şeirində misraların sayı otuz altıdır. Halbuki Əkrəm Cəfər klassik qəzəllərdə misraların sayının az-az hallarda otuza çatdığını göstərir [15, s.10]. Qəzəldə misraların maksimum həddə çatdırılması dövrün zəruri tələbatından irəli gəlmiş, əslində bununla mollanəsrəddinçilər ənənəvi formanı daha da fəallaşdırmağa, dinamik bir janra çevirməyə müvəffəq olmuşlar. Ən başlıcası isə oxucuya çatdırmaq istədikləri mətləbləri bütün təfərrüatı ilə əks etdirmişlər:

*Kim deyir daimi surətdə “Həqiqət” çıxacaq?
Yaşayıb kəsb edəcəkdir əbədiyyət, çıxacaq.
Əhəmiyyət qazanıb nəşr olacaqlar daim,
Qoycaq millət özü onlara qiymət, çıxacaq [16, s.32].*

Ümumiyyətlə, mollanəsrəddinçilərin klassik Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin poetik ənənələri əsasında yaratdıqları şeir şəkilləri “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin tükənməyən xəzinəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Ə.Sabir. Təhmət edir qəzetçilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1907, №49.
2. Fəridun Hüseynov. “Molla Nəsrəddin” və mollanəsrəddinçilər. Bakı, “Yazıçı”, 1986.
3. Məhəmməd Füzuli. “Leyli və Məcnun” (nəsr variantı). Bakı, “Maarif”. 1991.
4. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984.

ANAS

*Institute of Literature named Nizami Ganjavi
Poetika.izm, 2019, № 1*

5. "(M.M). Təhsili-elm. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1906, №20.
6. Hop-hop . Ah eylədiyim... "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1906, №22.
7. Əbunəsr Şeybani. Ey alnın ay, üzün günəş... "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1909, №30.
8. Hop-hop. Barışnalara dair. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1906, №25.
9. Hop-hop. Bakı pəhlivanlarına. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1906, №28.
10. Yetim Mədəli. Füzuliyə bənzətmə. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1909, №37.
11. Kəfsiz. Qəzəl. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1913, №14.
12. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. (Şeirlər), Bakı, "Yazıcı", 1988.
13. Məşədi Sijimqulu. Əsar. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1913, №8.
14. Molla Nəsrəddin. İrənlilərə. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1906, №26.
15. Əkrəm Cəfər. Sabir şeirində böyük şəkillər. "Azərbaycan", 1964, №10.
16. Əliqulu Qəmküsər. "Həqiqət" çıxacaq. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 1910, №32.

**CLASSICAL POETRY FORMS USED
IN "MOLLA NASREDDIN"
(Ghazals)**

SUMMARY

The article talks about the presentation of widespread form in classical Eastern literature - ghazal in a new form and content, satirical parody version in the Molla Nasreddinists' creativity. The shapes and structural features of ghazal form takes centre stage in the XX century satirical literature. The parodies made in ghazal form are interpreted on the basis of examples in works of M.A.Sabir, A.Nazmi, A.Gamküsər and the other poets who were the leading members of poetry branch of the "Molla Nasreddin" literary school.

**КЛАССИЧЕСКИЕ СТИХОТВОРНЫЕ ФОРМЫ,
ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ЖУРНАЛЕ "МОЛЛА НАСРЕДДИН"
(Газели)**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается широко распространенный в классической восточной литературе жанр газель как в виде новой формы и содержания, сатирической пародии в творчестве молланасреддинцев. В центре внимания находятся форма и структурные особенности жанра газель в сатирической литературе XX века. Пародии на жанр газель в творчестве ведущих представителей поэтического направления литературной школы «Молла Насреддин» М.А.Сабира, А.Незми, А.Гамкүсара и других поэтов интерпретируются на основе примеров.